

Ksenija Kraljic Babić
Lucija Vejmelka
lucijav@gmail.com

Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada

Pregledni znanstveni rad

Specifičnosti nasilja među djecom, prevencije i tretmana nasilnog ponašanja u predškolskoj dobi

Sažetak

Dosadašnja istraživanja o nasilju među djecom većinom su usmjerena na djecu školske dobi i adolescente, međutim mali je broj provedenih istraživanja o nasilju među djecom predškolske dobi (3-7 godina). Zato je cilj ovoga rada pobliže opisati neke specifičnosti nasilja među djecom predškolske dobi, te prevencije i tretmana nasilja u predškolskim ustanovama. Nasilje među djecom predškolske dobi je, s obzirom na njihovu dob, teže mjeriti i nije u tolikoj mjeri izraženo kao kod školske djece. Istraživanja pokazuju da djeca predškolske dobi više koriste direktne oblike fizičkog nasilja zbog njihovog sociokognitivnog i jezičnog ograničenja u toj dobi dok su djeca školske dobi sklonija koristiti indirektne oblike nasilja (Björkqvist, Lagerspetz i Kaukainen, 1992; Marušić i Pavin Ivanec, 2008; Rajhvajn Bulat i Ajduković, 2012). Stoga prevenciju nasilja među djecom treba provoditi na univerzalnoj, selektivnoj i indiciranoj razini učinkovitim strategijama koje će biti provedive u praksi sprječavanja navedenog fenomena. U tretman nasilnog ponašanja kod predškolske djece treba uključiti obitelj, odgojno obrazovni sustav i društvo na svim razinama socio-ekološkog djelovanja.

Ključne riječi: nasilje među djecom predškolske dobi, rizični i zaštitni čimbenici, socijalno-ekološki pristupi, prevencija.

Specifics of Violence, Prevention and Treatment Among Preschool Children

Abstract

Previous studies on violence among children are most focused on school children and adolescents, however few surveys were conducted on violence among preschool children (age 3-7). The aim of this paper is to describe in detail some of the specifics of violence among children of preschool age, prevention and treatment in preschool institutions. Violence among preschool children is, due to their age, difficult to measure and not so pronounced as in school children. Research shows that preschool children use more direct forms of physical violence because of their social-cognitive and linguistic limitations while school children are more inclined to indirect forms of violence (Björkqvist, Lagerspetz and Kaukainen, 1992.; Marušić and Pavin Ivanec, 2008.; Rajhvajn, Bulat and Ajduković, 2012). Therefore, prevention of bullying must be performed on a universal, selective and the indicated level of effective strategies that will be enforceable in practice in the prevention of the phenomena of violence in preschool institutions. In the treatment of violent behavior in preschool children it is necessary to include child, family, educational system and society at all levels of the socio-ecological performance.

Key words: *peer violence in preschool age, risk and protective factors, Social ecologic approaches, prevention.*

Uvod

Nasilje među djecom fenomen je koji se sustavno izučava u školskom kontekstu od 70-ih godina prošlog stoljeća. Sve do kraja 1960-tih i početaka 1970-tih godina nasilje među djecom se smatralo sastavnim dijelom ljudskog razvoja karakterističnim za razdoblje djetinjstva. Do promjene u stavu prema nasilju među djecom došlo je 1972. godine kada švedski liječnik Heinemann bilježi svoja opažanja o nasilju unutar skupine djece na školskom igralištu i o tomu provodi istraživanje (Rivers, Duncan i Besag, 2007 prema Heinemann, 1972). Heinemannovo istraživanje nastavio je pratiti Dan Olweus koji je sustavno istražio prirodu, frekvenciju i dugotrajne posljedice nasilja među djecom u skandinavskim školama (Olweus, 1998). Nakon aktualiziranja problematike, tema nasilja među djecom postala je značajna u javnom i znanstvenom prostoru, kod nas u zadnjih desetak godina, a u svijetu od devedesetih godina prošloga stoljeća. Osviještenost o tom problemu je sve izraženija i može se očekivati da će se spoznaje dobivene istraživanjima sve više širiti, nadopunjavati ili pak odbacivati. Postoji mnogo istraživanja nasilja među djecom u školama koja su značajna i važna za razumijevanje nasilja među djecom u predškolskoj dobi, što se osobito odnosi na istraživanja provedena na djeci u nižim razredima osnovne škole. No ove nalaze ipak treba s oprezom primijeniti na predškolsku populaciju djece s obzirom da je riječ o vrlo specifičnom razvojnom razdoblju. Razvoj djeteta je slijed promjena u osobinama, sposobnostima i ponašanju djeteta zbog kojih se dijete mijenja te postaje sve veće, spretnije, sposobnije, društvenije i prilagodljivije. Brojna istraživanja tijekom 20-og stoljeća dovela su do spoznaja da razvoj djece nije pravocrtan te da svaka psihološka, emocionalna, fizička i kognitivna faza razvoja nosi stadij promjene u oba smjera (napredak u jednom području prati zastoje u nekom drugom području). Kako dijete sazrijeva izmjenjuju se sekvence suprotnosti, povlačenja i ekspanzije (Buljan Flander, 2004; Berk, 2008).

U najranijoj dječjoj dobi prevladava instrumentalna težnja za postignućem nekih vanjskih ciljeva, a rezultat emocionalnih i kognitivnih čimbenika nije povređivanje nekoga već ostvarivanje nekog željenog cilja, pa je agresivno ponašanje djece direktno i prevladavaju fizički oblici nasilja (Caplan i sur. 1991; prema Keresteš, 1999). Tek pri kraju predškolskog i početkom školskog razdoblja dolazi do izražaja hostilna, verbalna i indirektna agresivnost.

Istraživanje nasilničkog ponašanja među djecom predškolske dobi često je težak proces za istraživače zbog raznih ograničenja koja prate njegovu provedbu te s obzirom da ne postoje standardizirani i pouzdani alati za mjerenje nasilničkog ponašanja kod tako male djece. Slijedom navedenoga, neka istraživanja su pokazala kontradiktorne rezultate u odnosu na prevalenciju nasilja među djecom, uloge u

nasilničkom ponašanju djece, te razlika u spolu i oblicima nasilja među djecom predškolske populacije (Vlachou i sur. 2011).

U predškolskoj dobi djeca se prvi put susreću s pojavom nasilja među vršnjacima izvan obiteljskog okruženja u kojem žive, a u predškolskim ustanovama postaju dio grupe vršnjaka s kojima ulaze u interakcije i aktivnosti. Svrha ovog rada je prikazati specifičnosti nasilja među djecom predškolske dobi te izazove prevencije i tretmana nasilničkog ponašanja ove populacije .

Nasilje među djecom predškolske dobi

Definiranje nasilja među djecom i njegovi oblici

Nasilje među djecom (eng. peer victimization) i zlostavljanje među djecom (eng. bullying) nisu istoznačni pojmovi iako se nerijetko, pogrešno i jednoznačno koriste. Nasilje među djecom uključuje „sve forme fizičkog, emocionalnog i seksualnog nasilja i zastrašivanja“, što znači da je riječ o širem pojmovnom rasponu nasilničkog ponašanja koje djeca čine i doživljavaju ga od zlostavljača (Barter, 2011, Vejmelka, 2012). Zlostavljanje među djecom često se događa bez očite provokacije, a negativno se ponašanje može odvijati fizičkim kontaktom, riječima ili na druge načine (izvođenje različitih grimasa ili zlonamjerne geste) ili namjernim isključivanjem iz grupe (Roberts i Morotti, 2000). Norveški psiholog Dan Olweus (1998:19) godinama se bavi istraživanjima nasilja među djecom u školskom okruženju pri čemu je definirao zlostavljanje (eng. bullying) na sljedeći način: „Učenik je zlostavljan ili viktimiziran kada je opetovano i trajno izložen negativnim postupcima od strane jednoga ili više vršnjaka, a viktimizirano dijete ima poteškoća u pokušaju da se obrani od nasilničkog ponašanja.“

Kada govorimo o oblicima nasilja među djecom, općenito možemo razlikovati dva klasifikacijska pristupa. Prvi pristup razlikuje nasilničko ponašanje s obzirom na njegove pojavne oblike, a drugi razlikuje izravna i neizravna nasilnička ponašanja. Klasifikaciju nasilničkog ponašanja s obzirom na pojavni oblik navode Coloroso (2004) i Pregrad (2007):

1. Verbalno nasilno ponašanje odnosi se na vrijeđanje, pogrdna imena, omalovažavanje, kritiziranje, sramoćenje, ismijavanje, širenje glasina, seksualno dobacivanje. Ovaj oblik nasilja podjednako koriste djevojčice i dječaci.
2. Fizičko nasilno ponašanje je najuočljiviji oblik nasilja među djecom, a uključuje: udaranje, guranje, štipanje, čupanje, uništavanje odjeće ili imovine djeteta.
3. Socijalno nasilno ponašanje se odnosi na sljedeće oblike: ignoriranje, izolaciju, isključivanje, izbjegavanje, suptilne geste poput agresivnih pogleda, okretanja očiju, uzdaha, podsmjehivanja ili neprijateljski govor tijela koji mogu utjecati na sustavno smanjenje djetetova samopoštovanja.

Drugi klasifikacijski pristup, koji navodi Olweus (1998), razlikuje izravna i neizravna nasilnička ponašanja.

1. Izravno nasilničko ponašanje uključuje sve direktne i otvorene napade na žrtvu verbalne naravi (ruganje, ponižavanje, vrijeđanje, kritiziranje, naređivanje, zahtijevanje podređenosti) i fizičke naravi (naguravanje, udaranje i čupanje).
2. Neizravno nasilničko ponašanje je teže uočljivo, jer je suptilnijeg oblika, sklonije su mu djevojčice, a uključuje socijalne i psihološke oblike nasilnog ponašanja poput namjernog isključivanja drugoga djeteta iz igre i ogovaranja (Sindik i Veselinović, 2010). Dakle, neizravni oblici nasilničkog ponašanja uključuju sve one oblike nasilja u kojima nema izravnog, licem u lice kontakta nasilnika i žrtve i gdje uglavnom prevladavaju psihološki oblici nasilja (Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992, Salmivalli i sur. 2009, Sekol i Farrington, 2009, Žižak, 2009). Rezultati istraživanja u svijetu i kod nas pokazuju kako djeca i mladi u školskom okruženju češće prijavljuju indirektne nego direktne oblike nasilničkih ponašanja među vršnjacima (Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992; Marušić i Pavin Ivanec, 2008; Rajhvajn Bulat i Ajduković, 2012).

Iako su do sada navedena istraživanja provedena u školskom kontekstu, nalazi mogu biti značajni i za djecu predškolske dobi, s obzirom na manjak istraživanja među tom populacijom, no treba naglasiti kako definiranje nasilničkog ponašanja i njegovi specifični oblici u predškolskoj dobi predstavljaju izazov za istraživače koji će se ubuduće baviti ovom tematikom.

Istraživanja nasilja među djecom predškolske dobi

Unatoč sve većem interesu za poteškoće djece koja se nasilnički ponašaju i djece koja doživljavaju nasilnička ponašanja u školi, studije koje se bave problemom nasilja među predškolskom djecom i dalje su izuzetno rijetke. Istraživanja provedena na ovoj populaciji potvrđuju da u vrijeme kada djeca pohađaju predškolske ustanove mogu biti uključena u nasilna ponašanja, te da je nasilje među djecom tamo prisutno. Primjerice, istraživanje Ladda i Burgessa (1999) pokazalo je da u vrijeme pohađanja vrtića djeca imaju tendenciju da se agresivno ponašaju ili da doživljavaju agresivna ponašanja od druge djece. Predškolska djeca percipiraju nasilje među djecom na način da razumiju pojam „žrtve“ tj. djeteta koje doživljava nasilna ponašanja, međutim imaju drugačije shvaćanje pojma nasilja među djecom od djece starije dobi koja detaljnije opisuju i bolje razumiju karakteristike nasilja ili zlostavljanja kao što je strah od ponavljanja, a starija djeca mogu razlikovati i više vrsta nasilja (Vlachou, Botsoglou i Andreou, 2013).

Istraživanje koje su proveli Smith i Levan (1995), iako zanimljivo, s obzirom na tehniku socijalne nominacije koja se koristila, pokazalo je da tehnike nominacije („*self-a peer*

report“ tehnike) zapravo nisu prikladne za procjenu nasilja među djecom u dobi od 4 do 6 godina (Alsaker i Valkanover 2001, Kochenderfer i Ladd 1996). U istraživanju s djecom te dobi korišteni su isječci crtanih filmova nakon kojih su djeci postavljena pitanja o sadržaju koji su gledala. U crtanim filmovima prikazane su četiri kategorije nasilnog ponašanja: fizičko nasilje, verbalno nasilje, socijalno isključivanje i širenje glasina. Djeca su pogledala dva crtana filma. U prvom crtanom filmu su bile prikazane četiri slike koje uključuju sva četiri navedena oblika nasilja: fizičko nasilje (udaranje ili guranje) te verbalno nasilje (vikanje), socijalnu isključenost i širenje glasina. Djeca su, nakon što su pogledala crtani film, odgovarala što misle da se događa na svakoj pojedinačnoj slici te događa li se nešto od navedenoga u njihovoj odgojnoj grupi. Drugi crtani film je prikazao različite uloge sudionika nasilja: počinitelja nasilja, dijete koje doživljava nasilje, te nekoliko uloga promatrača koji aktivno pokušavaju spriječiti nasilje ili ga pasivno promatraju. Svako dijete je nakon crtanoog filma opisivalo svaku od prikazanih uloga te je nominiralo svoje vršnjake u skupini kao i samoga sebe po prikazanim ulogama. Od ukupnog broja djece nominirano je 26,1% djece koja čine nasilje (19-ero djece u dobi od 4-5 godina i 104-ero djece u dobi od 5-6 godina), zatim 24,5%, djece koja doživljavaju nasilje, a manji broj djece je raspoređen po ulogama promatrača. No kako je istraživanje obuhvatilo i pozitivna nominacijska biranja, utvrđeno je da će dijete češće nominirati svojeg bliskog prijatelja za neku od uloga djeteta koje doživljava nasilje ili promatrača koji aktivno pokušava spriječiti nasilje s obzirom na njihov blizak odnos i zbog toga jer se voli s njim družiti, a rjeđe će svog bliskog prijatelja izabrati za ulogu počinitelja nasilnog ponašanja. Navedeno upućuje da će djeca nominirati drugu djecu u grupi s obzirom na bliskost, a ne na stvarnu uključenost u nasilna ponašanja, što predstavlja ozbiljno ograničenje istraživanja i nalaže oprez prilikom korištenja tehnike nominacije sa djecom predškolske dobi.

Istraživanja nasilja među djecom predškolske dobi pokazuju i određene rodne razlike, a rezultati prate nalaze istraživanja u školskom kontekstu. Tako su istraživanja fizičke i relacijske agresije u djece predškolske dobi pokazala da su djevojčice više relacijski agresivne te manje fizički agresivne od dječaka, bez obzira je li procjena agresije dobivena iz izvješća njihovih odgajatelja ili neposrednim promatranjem ponašanja djeteta (Crick i sur. 1999, Fabes i sur. 1996, McNeilly-Choque i sur. 1996). Iako su spomenuta istraživanja prilično zastarjela obzirom da su provedena prije dvadesetak godina, relevantna su s obzirom na mali broj istraživanja nasilja među djecom ove populacije, a stečena iskustva mogu biti korisna prilikom planiranja budućih istraživanja na ovoj populaciji.

Istraživanje provedeno u jednoj predškolskoj ustanovi u Švicarskoj pokušalo je utvrditi stopu prevalencije nasilničkog ponašanja djece predškolske dobi metodom naturalističkog promatranja ponašanja djece što se pokazalo prikladnijim načinom prikupljanja podataka s ovom populacijom (Vlachou, Botsoglou i Andreou, 2013). U istraživanju je sudjelovalo 167 djece u dobi od 4 do 6 godina (88 djevojčica i 79 dječaka) i

8 odgajatelja iz iste ustanove, a ispitivana su četiri oblika nasilja među djecom: verbalno, fizičko, socijalno isključivanje i ogovaranje. Podaci su prikupljeni kombiniranjem nekoliko metoda: putem vršnjačke nominacije, izvješćima odgajatelja te izravnim opažanjima djece u njihovom prirodnom okruženju. U istraživanju je korištena socijalna nominacija, gdje su predškolska djeca nominirala svoje vršnjake s obzirom na uloge u nasilničkom ponašanju. Istraživači su koristili četiri slike s rodno neutralnim figurama koje su ilustrirale ulogu počinitelja nasilja i djeteta koje doživljava nasilje u različitim situacijama. Odgajatelji su također zamoljeni da nominiraju djecu u svojoj grupi za koju misle da imaju ulogu činitelja nasilja, onoga koje doživljava nasilje i kombinirane uloge djece u obje navedene uloge. Rezultati istraživanja su pokazali nekonzistentnosti u nominacijama na način da određenom broju djece nisu jasno dodijeljene uloge te da djeca nisu u stanju kategorizirati ostalu djecu prema kriterijima koje su postavili istraživači. Nadalje, istraživanje pokazuje da predškolska djeca lako mogu nominirati svoje vršnjake u grupi u ulozi počinitelja nasilja, ali kada ih se upita postoje li djeca koja doživljavaju nasilje od strane druge djece nikoga ne izabiru u ovu kategoriju. Alsaker (1993) je u svom istraživanju također utvrdio da djeca predškolske dobi nisu bila u mogućnosti odrediti djecu koja doživljavaju nasilna ponašanja kada im je izravno postavljeno pitanje o tome.

Treba naglasiti i da metoda socijalne nominacije ne daje podatke o učestalosti određenih ponašanja ili stanja već samo broj tj. omjer nominacija u nekim prethodno određenim ulogama, s obzirom na uključenost u nasilna ponašanja. Podaci prikupljeni putem „socijalne nominacije“ pokazuju da se djeca uključuju u epizode „širenja glasina“ o drugoj djeci u stopi od 32,4% dok je prema opažanjima odgajatelja taj postotak znatno niži, što pokazuje nerazmjer između odgajatelja i djece prilikom identificiranja oblika nasilnih ponašanja. Ovaj nerazmjer rezultata može se dijelom objasniti kognitivnim ili jezičnim ograničenjima predškolske djece i njihovom nedovoljnom sposobnošću uočavanja „finijih“ razlika određenih oblika nasilnog ponašanja (primjerice, razlika između širenja glasina, ogovaranja i lažnih iskaza). Nerazmjer je prisutan i kod učestalosti nasilnog ponašanja pa odgajatelji identificiraju niže stope nego djeca iste predškolske skupine (Vlachou, Botsoglou i Andreou, 2013). Istraživanja nasilja među djecom u školskom kontekstu sugeriraju nam kako se nasilje najčešće događa na igralištima i hodnicima, dakle u trenucima kada odrasle osobe nisu prisutne, pa je moguće da je to slučaj i s nasiljem u predškolskom okruženju (Hawkins, Pepler i Craig, 2001). No s obzirom na kontekst predškolske ustanove, dob djece i negativne posljedice koje nasilno ponašanje ostavlja na dijete koje nasilje doživljava, ali i na počinitelja nasilnog ponašanja, ovaj nalaz je izuzetno važan prilikom planiranja prevencije i tretmana nasilnog ponašanja među djecom predškolske dobi. Nadalje, autori naglašavaju da u istraživanjima djeca predškolske dobi ne pridaju toliko pozornosti obilježjima ponavljanja, neravnoteže moći i namjere činjenja nasilnog ponašanja kao starija djeca (Vlachou, Botsoglou i Andreou, 2013).

Usporedno s navedenim istraživanjem provedeno je niz naturalističkih opažanja koja su omogućila uočavanja epizoda nasilničkog ponašanja kod predškolske djece promatrane tijekom redovitih slobodnih aktivnosti u odgojnoj skupini i vani na igralištu (Leff i Lakin, 2005). Dva promatrača promatrala su djecu i zapisivala bilješke o njihovu ponašanju. prikupljala podatke o ponašanju djece i odgajatelja tijekom jedne vrtičke godine. Promatrači su bilježili ponašanje svakog djeteta tijekom četiri intervala: unutar odgojne skupine u zatvorenom prostoru, kada su djeca imala slobodne aktivnosti, unutar odgojne skupine u zatvorenom prostoru kada su se odvijale aktivnosti koje su uključivale interakciju dvoje ili više djece iz skupine, za vrijeme slobodnih aktivnosti na igralištu te za vrijeme odgojnih aktivnosti na igralištu u kojima su djeca zajednički sudjelovala. Naturalističko promatranje ponašanja djece predškolske dobi izravnim opažanjem neovisnog promatrača pokazalo se prikladnijim načinom prikupljanja podataka jer su takva promatranja ponašanja djece dala objektivnije rezultate u odnosu na rezultate opažanja ponašanja od strane djece, roditelja i odgajatelja. Promatrači su svojim bilješkama o epizodama dječjeg ponašanja uočili i zabilježili središnje i periferne uloge djece kao i društveni i fizički kontekst tih epizoda (Leff i Lakin, 2005).

Iako su navedena istraživanja nasilja među djecom predškolske dobi izravnim opažanjem ponašanja djece i to od neovisnog, odraslog promatrača pokazala objektivnije rezultate u odnosu na rezultate izvještaja opažanja ponašanja koja su obavljale poznate osobe: djeca, roditelji i odgajatelji, metoda opažanja ima i svoja ograničenja. Njih svakako treba uzeti u obzir jer je riječ o utjecaju prisutnosti promatrača na djetetovo ponašanje, kao i o činjenici da interpretacija promatrača podliježe njihovoj osobnoj prosudbi i pristranosti. Stoga, Vlachou, Botsoglou i Andreou (2013) predlažu da buduća istraživanja nasilja među djecom trebaju prvenstveno biti usmjerena na razvijanje pouzdanih metoda i tehnika kojim bi se što objektivnije obuhvatile socijalne interakcije među djecom predškolske dobi.

Studija provedena na Sveučilištu u Illinoisu (*Child Development Laboratory i Marilyn Queller Child Care Center*) obuhvatila je relacijske i fizičke oblike nasilja kod djece predškolskog uzrasta, uključivši 129 djece u dobi od 3 do 5 godina (67 dječaka i 62 djevojčice) te njihove odgajatelje. Procjenjivala se veza između fizičkih i relacijskih oblika viktimizacije i agresije (isključivanje iz igre ili rođendanske proslave), rodne razlike u fizičkoj i relacijskoj viktimizaciji i odnos djece koja doživljavaju nasilnička ponašanja i socijalno psihološke prilagodbe. Rezultati su pokazali da je 81% djece klasificirano u skupinu djece koja ni ne čine ni ne doživljavaju nasilje, dok je 19% djece klasificirano u skupinu djece koja čine i koja doživljavaju nasilje. S obzirom na spolne razlike rezultati su pokazali da su djevojčice doživljavale nasilje značajno češće od dječaka, dok dječaci značajno češće doživljavaju fizičku viktimizaciju nego djevojčice. Rezultati procjene odnosa žrtve i socijalno psihološke prilagodbe pokazali su da su djeca koje su doživjela

relacijsku viktimizaciju, kao i djeca koja su doživjela fizičku viktimizaciju, manje prihvaćena od svojih vršnjaka nego ostala djeca te da su djeca koja su doživjela relacijsku viktimizaciju više odbijana od svojih vršnjaka nego djeca koja nisu viktimizirana (Crick i Casas, 1999).

Prilagodba socio-ekološkog pristupa izučavanja nasilja među djecom predškolske dobi

Danas postoji veliki broj teoretskih pristupa značajnih za izučavanje nasilja među djecom koji u većoj ili manjoj mjeri objašnjavaju ovaj fenomen, primjerice Bandurina (1986) teorija socijalnog učenja ili teorija socijalne dominacije (Sidanius i Pratto, 1999). Međutim, niti jedan od teoretskih pristupa nije toliko obuhvatan kao socio-ekološki pristup prema Bronfenbrenneru (2005) koji je uvelike prihvaćen i korišten usprkos kompleksnosti provedbe tako obuhvatnog istraživanja te visokih troškova njihove provedbe (Swearer i Espelage, 2004; Swearer i sur. 2006; Swearer, Espelage i Napolitano, 2009; Hong i Keegan Eamon, 2009; Barbosa i sur. 2009; Velki, 2012; Newman, Horne i Bartolomucci, 2000)

Socio-ekološki pristup naglašava neophodnost razumijevanja razvoja djeteta u njegovom neposrednom okruženju. To je integrativni teoretski pristup koji problemu nasilja i viktimizacije pristupa holistički te pridonosi razumijevanju utjecaja različitih okruženja na dijete i njegovo ponašanje (Bronfenbrenner, 2005; Velki, 2012). U okruženju djeteta i mlade osobe objektivno postoje sustavi koji djeluju na više različitih, ali međusobno povezanih razina: mikrosustav, mezosustav, egzosustav i makrosustav koji će u nastavku biti detaljnije objašnjeni s obzirom na specifičnosti nasilja kod djece predškolske dobi. U središtu socio-ekološkog modela nalazi se dijete ili mlada osoba koja može biti uključena u nasilje među djecom kroz ulogu djeteta koje čini nasilno ponašanje, doživljava ga ili ga i čini i doživljava.

Mikrosustav (odnos djeteta s bliskim osobama, obiteljski i vršnjački faktori)

Mikrosustav je djetetu najbliži podsustav; sastoji se od interakcija s osobama s kojima je dijete u svakodnevnom direktnom kontaktu te neposredno djeluje na djetetov razvoj. Ovaj sustav nije konstantan već se mijenja kako dijete odrasta. Najviše istraživanja nasilja među djecom odnosi se upravo na razinu mikrosustava, dok su ostali podsustavi istraživački kompleksniji pa nisu toliko zastupljeni u istraživanjima. Interakcije djeteta s mikrosustavom su relacije na razinama: dijete-roditelj, dijete-šira obitelj, djetetesusjedstvo, dijete-vrtić, dijete-odgajatelji i dijete-druga djeca.

Razina dijete-roditelj podrazumijeva obitelj u cijelosti kao naj snažniji zaštitni čimbenik za sve oblike poremećaja kod djece ali u isto vrijeme pokazuje kako su deficitni obiteljski odnosi i najčešći čimbenici rizika jer obitelj ima ključnu ulogu u mnogim aspektima dječjeg razvoja (kvaliteta međusobnih odnosa roditelja, kvaliteta odnosa roditelja i djeteta, oblici privrženosti, konzistentnost u odgojnim postupcima, uključenost roditelja u odgoj djeteta, kvalitetna komunikacija u obitelji). Djeca od roditelja uče samokontrolu, bitan alat za upravljanje konfliktnim situacijama, a uspješni roditelji postavljaju djetetu jasne granice pa znaju gdje su im djeca, tko su im prijatelji i komuniciraju s roditeljima njihovih prijatelja (Velki, 2010). Djeca unutar obitelji promatraju ponašanja odraslih i druge djece. Ako su u obiteljima učestali konflikti, svađe i nasilje, dijete uči da je to prikladan način ponašanja i prenosi ga u druge situacije (Olweus, 1994).

Mnoga istraživanja pokazuju kako sama struktura obitelji, odnosi članova obitelji i roditeljska ponašanja te drugi procesi u obitelji igraju važnu ulogu u nasilničkom ponašanju djece (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014). Navedeno se podrazumijeva i u relaciji na razini dijete-šira obitelj (bake, djedovi, rođaci).

Interakcija djeteta u relaciji dijete-susjedstvo predstavlja šire okruženje u kojem dijete odrasta te značajno i neposredno utječe na dijete (pozitivna klima u susjedstvu/nasilno susjedstvo).

Interakcija djeteta u relaciji dijete-vrtić nerijetko predstavlja teško prilagođavanje na novo okruženje, poludnevni boravak, te privremenu razdvojenost djeteta od roditelja. Dijete polaskom u vrtić prvi put postaje dio grupe zajedno sa svojim vršnjacima gdje uči i prilagođava se korištenjem novih socijalnih vještina koje se razlikuju od onih što ih je naučilo u obiteljskom okruženju (sposobnost prilagodbe, prihvaćanje odgovornosti, socijalizacija u vršnjačkim grupama). Osobito je važna kvaliteta odnosa između djeteta i odgajatelja koji su u stalnoj interakciji vrtićkog okruženja. Odgajatelji su odgovorni za cjelokupno ozračje u vrtiću koje omogućava djetetu da iskaže svoje potrebe za koje će oni naći putove zadovoljenja, aktivnu podršku, te omogućavanje djetetove autonomije, a da ono pritom ne izgubi osobni identitet.

U fokusu ovoga rada su upravo interakcije na relaciji dijete-druga djeca i to njihov negativan aspekt koji ima obilježja nasilnog ponašanja među djecom u predškolskim ustanovama.

Mezosustav (obitelj-vrtić, obitelj-susjedstvo)

Međusobne interakcije mikrosustava tvore mezosustav gdje je vidljiva povezanost između struktura djetetovog mikrosustava koji također ima direktan utjecaj kako na razvoj djeteta tako i na pojavu nasilje i viktimizaciju (Swearer i sur. 2010). Elementi mikrosustava su povezani i djeluju u istom smjeru radi jasnije i dosljednije podrške djetetovu razvoju, što podrazumijeva odnos među članovima obitelji, odgajateljima i roditeljima.

Kada govorimo o nasilju među djecom, mezosustav obuhvaća interakcije na razini roditelji-vrtić, roditelji-odgajatelji, odgajatelji-druga djeca (Velki, 2012). Iz navedenoga se može zaključiti da je mezosustav za dijete vrlo važan jer mu daje priliku da izgradi vezu između obiteljskog okruženja i okruženja u odgojnoj ustanovi, što znači da dijete u obitelji stekne i nauči određene vrijednosti i vještine koje se razlikuju od onih s kojima se suočava i uči ih u odgojnoj ustanovi - vrtiću. Naprimjer, od djeteta se u vrtiću očekuje da se ponaša u skladu s pravilima koja zadaju odgajatelji (odgojna pravila u grupi, pospremanje igračaka, samostalno obavljanje higijenskih i fizioloških potreba) koja se mogu razlikovati od onih na koja su do tada bili naučeni u obiteljskom okruženju. Na taj način djeca imaju priliku učiti kako različite postavke i različiti ljudi iz njihovog okruženja očekuju od njih ispunjavanje različitih zadataka.

Mezosustav može imati pozitivan utjecaj na dijete u predškolskoj dobi jer omogućava djetetu da stvori socijalnu mrežu koja će mu biti izvor socijalne podrške. Negativni emocionalni odnos s odgajateljima povećava vjerojatnost javljanja nasilničkog ponašanja i to posebice kod mlađe vrtićke djece (Hanish i sur., 2004).

Rizični čimbenici nasilja među djecom koji su jedinstveni za predškolsko okruženje uključuju odgajateljev nedostatak vještina upravljanja grupom, slabe sposobnosti podučavanja i neučinkovitost u održavanju discipline (Olweus i Limber, 2002; Sugai i Horner, 2002). Od velike je važnosti da se odgajatelji u svom radu u ustanovama predškolske dobi usmjere na sljedeće aktivnosti (www.zlatokosa-djecji-vrtic.hr) tako da:

- omogućuje svojoj djeci zadovoljavanje potrebe za svakodnevnim druženjem sa drugom djecom različitog uzrasta, te učenje uvažavanja potreba i želja druge djece
- uče djecu slobodnom izražavanju svog nezadovoljstva drugima
- zajedničkom dogovaranju pravila
- potiču nenasilnu komunikaciju među djecom
- uče djecu vještinama nenasilnog rješavanja sukoba
- osposobe djecu da uoče negativne učinke nekontroliranog emocionalnog reagiranja
- poduče djecu izražavanju emocija tako da ne ugrožavaju drugu djecu
- rade na osvješćivanju djeteta o važnosti prepoznavanja nasilja i zlostavljanja
- daju podršku djetetu u razvijanju sigurnosti i slobode u izražavanju nelagode
- rade na osposobljavanju djeteta za samozaštitu i adekvatno reagiranje u potencijalno opasnim situacijama
- djeluju na području jačanja djetetova osobnog dostojanstva i odgovornosti te poštivanju dostojanstva drugih
- i konačno da razvijaju osjećaj jednakosti među djecom

Navedene metode rada odgajatelja zasigurno pridonose izgradnji pozitivne psihosocijalne klime u predškolskim ustanovama što je dobar temelj za izgradnju nenasilnog okruženja za rast i razvoj djeteta.

Egzosustav (vrtić-susjedstvo)

Važan čimbenik Bronfenbrennerovog egzosustava su socijalna okruženja koja mogu utjecati na dijete, ali u kojima dijete neposredno ne sudjeluje (šira obitelj, lokalna vlast, radno mjesto njegovih roditelja). Ovdje egzosustav ima neposredan utjecaj na djetetov razvoj tako što utječe na razvijanje njegovih intelektualnih sposobnosti i socijalnih vještina, utječe na promatranje okruženja u kojem se dijete svakodnevno ili povremeno kreće, a utječu na njih i događaje u kojima se dijete razvija i raste. Iako nema istraživanja za ovaj tip sustava za djecu predškolske dobi, dosadašnja dostupna istraživanja provedena na školskoj djeci pomažu nam da bolje razumijemo problematiku nasilničkog ponašanja u predškolskoj dobi (Espelage i Swearer, 2004; Velki, 2012). Međutim, iznimno je važno istražiti neke specifične aspekte za populaciju djece predškolske dobi.

Makrosustav (zajednica, kultura, mediji)

Svako dijete, osim u obitelji, odrasta i u susjedstvu, zajednici, supkulturi koji utječu na njegovo ponašanje. Pretpostavlja se kako kultura, odnosno supkultura unutar koje dijete odrasta također ima značajnu ulogu u razvoju nasilničkog ponašanja prema vršnjacima. Makrosustav je najmanje ispitivana razina ekološkog modela vršnjačkog nasilja. Šira zajednica, ekonomski uvjeti života, kulturalne norme i stavovi koji u njoj prevladavaju imaju značajan utjecaj na razvoj djetetova ponašanja, pa tako i onoga nasilničkog (Espelage i Swearer, 2004). Život u nesigurnoj zajednici s visokom razinom agresije daje djetetu priliku za učenje novih agresivnih ponašanja, potkrjepljivanje postojećih negativnih ponašanja i priključivanje skupini delinkventnih vršnjaka (Bandura, 1986). Nažalost, neka su djeca izložena nasilju u zajednici u kojoj žive tako da svjedoče nasilnim i rizičnim ponašanjima djece i odraslih. Lak pristup oružju u svojoj ili prijateljevoj kući, ili u zajednici, još je jedan rizični čimbenik za razvoj nasilja među djecom (Bradshaw i sur. 2009; Ng-Mak i sur. 2004; Trentacosta i sur. 2009). Kultura koja podupire nasilje izravno je povezana s pojavnosti nasilja u zajednici, ali i među djecom.

I mediji (televizija, crtani filmovi, glazba i internet) s obzirom na razvoj modernih tehnologija i aktualne virtualne sadržaje s kojima se svakodnevno susreću također imaju važnu ulogu u razvoju djetetova ponašanja i to već u predškolskoj dobi. Nasilje u medijima povećava rizik za pojavu agresivnog ponašanja gledatelja. Istraživanja su pokazala kako su djeca izložena velikoj količini nasilja i to putem svakodnevnog korištenja modernih tehnologija (Lee i Kim, 2004; Rowell Huesmann, 2007; Zur, 2010). Takva stalna izloženost agresivnom ponašanju u medijima može promijeniti stavove pojedinca prema nasilju i podučiti ih agresivnom ponašanju. Nasilje u medijima šalje poruku da je primjena agresivnog ponašanja prikladna u velikom broju situacija te nasilno ponašanje postaje prihvatljivo. Putem televizije djeca mogu naučiti puno više agresivnih načina rješavanja problema nego strategija rješavanja problema mirnim putem. Postavlja se

pitanje koliko sadržaji koje djeca gledaju na televiziji ili internetu koriste ili štete njihovu razvoju. Stručnjaci smatraju da djeca u dobi od dvije godine uopće ne bi trebala gledati televiziju jer ona crtane filmove i općenito sadržaje na televiziji vide kao zbujujući skup boja, zvukova i slika, te ne razlikuju stvarnost od televizijskih slika. Zato nema smisla govoriti o obrazovnom aspektu crtića za djecu u toj dobi. Djeca u dobi od tri godine razumiju da likovi koji se pojavljuju u crtanim filmovima nisu stvarni, ali vjeruju da ti likovi žive u televizorima. U četvrtoj godini djeca počinju razlikovati stvarne i crtane likove, ali još uvijek ne mogu razaznati koji gdje pripada. U dobi od pet godina djeca nisu sposobna pratiti određene radnje u cijelosti, što se mijenja u dobi od sedam godina kada mogu zadržati pozornost praćenja radnje, ali ne dulje od tridesetak minuta. Crtići (poput popularnih „Dragonball“, „Pink Panther“, „Bakugan“, „Ben 10“...) imaju elemente agresivnog ponašanja te nose poruku da najjači uvijek pobjeđuje. Gledanjem takvih crtića djeca usvajaju vrijednosti prema kojima je ovaj svijet opasan i loš. Osim toga, nasilne scene koje djeca gledaju mogu pokušati ponoviti u stvarnom životu. Također, kod neke djece se može pojaviti strah ili noćne more u kojima su žrtve nekoga nasilja ili pak mogu postati potpuno ravnodušni prema nasilnim scenama. Sve navedeno podrazumijeva da su djeca takvim sadržajima izložena dulje i kontinuirano (www.roditelji.hr). Nasilje u medijima ne šalje djeci poruku da nasilno ponašanje nije način rješavanja sukoba, stoga su mnoga djeca uvjerena kako je prikladno rješavati probleme primjenom agresije. Npr. u filmovima pozitivni su likovi jednako nasilni kao i negativni, samo što su „dobri“ nagrađeni i hvaljeni za svoje agresivne postupke. Stoga djeca počinju vjerovati da im je agresivno ponašanje dopušteno sve dok ga mogu opravdati. Također, promatranje nasilja u medijima za koje nema jasnih negativnih posljedica djeluje na neprikladne emocionalne reakcije na nasilje u pojedinca. Pri tome, djeca koja su često izložena nasilnim medijima postaju neosjetljiva i tolerantnija spram nasilja u svakodnevnom životu. Nadalje, mediji rijetko prikazuju negativne posljedice nasilja, kao što su bol i patnja žrtve, njezine obitelji i prijatelja. Međutim, za zajednice koje poštuju individualne razlike i slave kulturalnu raznolikost veća je vjerojatnost da će zaštititi djecu od nasilja (Espelage i Swearer, 2009; Khoury-Kassabri i sur. 2009).

Specifičnosti prevencije i tretmana nasilničkog ponašanja među djecom predškolske dobi

Prevencija nasilničkog ponašanja među djecom predškolske dobi

Nasilje među djecom u predškolskim ustanovama zahtijeva ozbiljnost u pristupu razumijevanja dinamike ovoga problema kako bi se prisutnost i posljedice nasilničkog ponašanja mogle prevenirati i smanjiti. Prevencija podrazumijeva učinkovitu provedbu preventivnih aktivnosti, odnosno primjenu metoda, tehnika i postupaka kojima će

biti uspostavljeni uvjeti u kojima uopće neće doći do pojave, jačanja i napredovanja čimbenika rizika, radi njihove eliminacije, onemogućavanja djelovanja ili omogućavanja učinkovitog suočavanja sa posljedicama njihovog djelovanja (Koller Trbović, Žižak i Bašić, 2001). Iako postoji nekoliko podjela razine preventivnih djelovanja, najčešće je korištena podjela s obzirom na obuhvat skupina koje sudjeluju u preventivnim aktivnostima te stupanj rizika. U svakom slučaju, znanstvenici i stručnjaci koji se bave područjem nasilja među djecom predškolske dobi zagovaraju tezu da uspješnost u prevenciji nasilja među djecom znači intervenciju na sve tri razine djelovanja (IOM, 1994; NRC i IOM, 2009, prema Ajduković i Marohnić, 2010, Bašić, 2009):

Univerzalna (opća) prevencija je usmjerena na opću populaciju bez prethodne procjene razine rizika a provodi se s ciljem informiranja cjelokupne populacije te stjecanja vještina potrebnih za prevenciju određenog problema. Ovi programi provode se u užoj i široj društvenoj zajednici, a u kontekstu prevencije nasilja među djecom predškolske dobi odnose se na senzibilizaciju opće populacije na pojavu fenomena nasilja među djecom predškolske dobi te negativne posljedice koje takvo ponašanje izaziva.

Programi selektivne prevencije namijenjeni su skupinama populacije koja u odnosu na opću populaciju pokazuje povećani stupanj rizika što uključuje poznavanje rizičnih čimbenika za pojavu nasilnog ponašanja među djecom predškolske dobi. Za kvalitetno planiranje i provedbu programa selektivne prevencije potrebno je provoditi istraživanja koja bi identificirala skupine predškolske djece koja su u većem riziku od sudjelovanja u nasilnim ponašanjima među djecom.

Indicirani programi prevencije za cilj imaju prevenirati ili reducirati daljnju pojavu nasilnog ponašanja među djecom predškolske dobi. Dakle, usmjerena je prema onim pojedincima kod kojih je već identificirana uključenost u nasilna ponašanja među djecom predškolske dobi s ciljem uklanjanja ili smanjivanja učestalosti i intenziteta nasilja među djecom što zahtjeva preciznu procjenu individualnih razlika uključenosti u nasilna ponašanja. Ovi programi su obično intenzivniji i dugotrajni a provode ih educirani stručnjaci u ovom području.

S obzirom na problematiku nasilja među djecom, istraživanja su pokazala da su brojni školski programi za prevenciju nasilja učinkoviti, ali da bi preventivni programi trebali početi još od vrtića, kako bi se djeca kasnije lakše prilagodila na život u školi i u drugim socijalnim sredinama (Samples, 2004). Specifična prevencija nasilja među djecom u predškolskim ustanovama podrazumijeva provođenje različitih metoda i tehnika koje su prikladne dobi djece, kao što su pričanje priča, igranje uloga (posebice u konfliktnim situacijama), korištenje lutaka, uvježbavanje prihvatljivog ponašanja, primjena tehnike crteža i promatranje slika, verbalne instrukcije i savjeti kako se u nekim situacijama nasilja postaviti. Preventivni programi za djecu predškolske dobi potvrđuju da se njihovim provođenjem nasilje među djecom može smanjiti za 20-30%, a zlostavljanje djece za 17-

20% (Cavaleri i sur. 2011). Međutim, dobro osmišljeni programi prevencije nisu dovoljni da se postigne promjena u negativnom ponašanju djece. Često odgojne ustanove i škole ne mogu odvojiti dovoljno vremena i resursa za provedbu programa (Vlachou i sur. 2011). Važno je naglasiti da se učinkoviti programi prevencije moraju temeljiti na dokazima koji proizlaze iz višekratnih rigoroznih eksperimentalnih i/ili kvazi-eksperimentalnih istraživanja koja uključuju roditelje i odgajatelje (Olweus, 2005).

Programi prevencije nasilnog ponašanja u predškolskoj dobi: primjeri dobre prakse

Iako je Republika Hrvatska¹ još 2004. godine izradila *Program aktivnosti za sprječavanje nasilja među djecom i mladima* (2004), autori ovoga rada smatraju da do danas ne postoji sustavni pristup prevenciji nasilja među djecom predškolske dobi. Navedeni program uključuje aktivnosti senzibiliziranja stručnjaka, roditelja, djece i mladih za problem nasilja među djecom i mladima do 21. godine, uspostavljanje sustavnih rješenja za prevenciju pojave nasilja te ublažavanje i uklanjanje njegovih posljedica. Unatoč izostanku sustavnog pristupa prevenciji nasilja u predškolskim ustanovama u nastavku su prikazani odabrani primjeri dobre prakse, a neki od njih provode se i u ustanovama u našoj zemlji.

Jedan od poznatijih pouzdanih programa je „Be-Prox program“ prevencije, a temelji se na poštivanju i prihvaćanju kako bi djeca naučila poštivati jedni druge poticanjem jasne i otvorene međusobne komunikacije, ohrabrivanjem djece (nitko nije kriv, ali svi imamo odgovornost) te upoznavanje djetetove snage i agresije (Alsaker, 2004).

U drugoj skupini su programi prevencije usmjereni na socijalno-emocionalne kompetencije kojima se poboljšava međusobni odnosi predškolske djece te suradnja s roditeljima i odgajateljima (*The Incredible Years, Fast Track, Promoting Alternative Thinking Strategies, Roots of Empathy*) (Webster-Stratton i sur. 2001, 2004).

Program „*Roots of Empathy*“ (Gordon, 2001, 2005) je program koji utječe na smanjenje razine agresivnosti među djecom predškolske dobi (od 3 do 5 godina) podizanjem razine socijalnih i emocionalnih kompetencija i povećanjem empatije.

CAP² program prevencije zlostavljanja djece je preventivni program namijenjen djeci koji podučava djecu njihovim elementarnim pravima da budu jaka, sigurna i slobodna, te ih informira o tome kako prepoznati opasne situacije, poučava ih strategijama kojima će povećati svoju sigurnost i na taj način smanjiti ranjivost koja proizlazi iz nedostatka

¹ Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti u suradnji s Ministarstvom znanosti, obrazovanja i športa, Ministarstvom zdravstva i socijalne skrbi, Ministarstvom pravosuđa, Ministarstvom unutrašnjih poslova, Uredom za ljudska prava i Uredom pravobraniteljice djece

² CAP je akronim od Child Assault Prevention (prevencija napada na djecu).

informacija o mogućim opasnostima (<http://njcap.org/caps-bullying-prevention-program/>). Republika Hrvatska je 1999 godine inicijativom Udruge roditelja „Korak po korak“ postala 14-ta zemlja u svijetu koja je prihvatila CAP program i započela ga primjenjivati s mlađim učenicima osnovnih škola i predškolskom djecom u vrtićima (www.korakpokorak.hr).

Intervencija i tretman nasilničkog ponašanja među djecom predškolske dobi

Ajduković (2008) navodi kako se u psihosocijalnom području djelovanja intervencije definiraju kao namjerni postupci namijenjeni podupiranju i/ili pomaganju korisnicima u svladavanju svojih teškoća i postizanju svojih ciljeva povezanih s razvojem potrebnih znanja, stavova, motivacije i vještina. Intervencije obuhvaćaju tretman, ali i ostale aktivnosti koje se koriste za prevenciju problema te za postizanje željenih promjena. Nadalje, Ajduković i Marohnić (2010) navode kako je ponekad gotovo nemoguće jasno razgraničiti indiciranu prevenciju od tretmana. Studija o prevenciji u području mentalnog zdravlja mladih (NRC i IOM, 2009, prema Ajduković i Marohnić, 2010) zagovara razdvajanje prevencije i tretmana jer predstavljaju kvalitativno različite intervencije.

Spomenute autorice navode kako se tretman odnosi na skup aktivnosti i mjera koje poduzimaju specijalizirane stručne službe, pojedinci i/ili institucije u cilju postizanja pozitivnih, individualno i društveno poželjnih promjena u konkretnim obiteljima s djecom i u njihovom okruženju, a koje su jasno prepoznate i procijenjene kao one kojima je takva pomoć potrebna (Ajduković i Marohnić, 2010: 17).

Protokol o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima (2004) koji je donijelo Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti proizlazi iz spomenutog *Programa aktivnosti za sprječavanje nasilja među djecom i mladima*. Ovaj Protokol sadrži definiciju nasilja među djecom, obveze odgojno obrazovnih institucija, centara za socijalnu skrb i policijskih uprava te oblike i načine suradnje između tih tijela.

Međutim Protokol o postupanja u slučaju nasilja među djecom i mladima danas je prilično zastario dokument koji je potrebno revidirati i dopuniti prema nalazima relevantnih i aktualnih istraživanja, primjerice novim oblicima nasilja među djecom, ali i obvezom postupanja svih organizacija i institucija. Tako primjerice u Protokolu nije navedeno poduzimanje intervencija za djecu u predškolskim ustanovama, odnosno vrtićima. Vrtić za djecu predškolske dobi važan je kao odgojna ustanova u kojoj se djecu uči formiranju stavova prema svim negativnim oblicima ponašanja. Protokol bi svakako trebao uvrstiti odredbe o postupanju koje bi se odnosile na specifičnu populaciju predškolske djece jer utjecaji kojima su djeca izložena u predškolskim ustanovama uvelike djeluju na njihov kasniji psihofizički razvoj. Uključivanjem ovih obveza potakla bi se odgovornost

predškolskih ustanova za prijavu i intervencije u slučaju otkrivanja nasilnog ponašanja među djecom predškolske dobi.

Proučavajući problem nasilja među djecom moguće je zaključiti da je intervencija potrebna od najranije dječje dobi. Djeca predškolske dobi koja sudjeluju u nasilnim ponašanjima među djecom doživljavaju uznemirujuća iskustva koja često traju duže vrijeme i ostavljaju kratkotrajne i/ili dugotrajne psihološke poteškoće na njihov rast i razvoj. Na nasilje među djecom predškolske dobi potrebno je intervenirati na vrijeme; dosadašnja istraživanja utvrdila su povezanost nasilničkog ponašanja tijekom djetinjstva s delinkventnim ponašanjem u kasnijoj mladenačkoj dobi, kao i veći rizik od toleriranja agresivnog ponašanja u budućnosti. (Glavina i Višnjić-Jevtić, 2008). Intervencija u sprječavanju pojave nasilja među djecom predškolske dobi zahtijeva brzo i efikasno djelovanje putem programa koji uključuju dijete, obitelj, odgojno obrazovni sustav i društvo na svim razinama socio-ekološkog djelovanja.

Zaključak

Iako su istraživanja nasilja među djecom u školskom kontekstu brojna, malo je onih koja nastoje obuhvatiti fenomen nasilja među djecom predškolske dobi, posebice djecom koja su uključena u institucionalne oblike odgoja i obrazovanja (najčešće dječje vrtiće, gdje se nalaze na grupnom poludnevnom boravku). No malobrojna istraživanja pokazuju kako je nasilje među djecom u predškolskim ustanovama prisutno, iako identificiraju problem mjerenja učestalosti i oblika nasilnog ponašanja među ovom populacijom s obzirom na ograničenja istraživačkih metoda s tako malom djecom. Terminološki izazovi određenja nasilja među djecom u predškolskim ustanovama uključuju dilemu o prikladnosti izraza „vršnjačko nasilje“ kada govorimo o nasilju među populacijom predškolske djece. S obzirom da su predškolske grupe u novije vrijeme, kako u svijetu tako i u nas, heterogene u odnosu na dob djece, u istoj vrtićkoj skupini mogu se nalaziti djeca različitih dobnih skupina, koji nisu vršnjaci u pravom smislu te riječi. Upravo iz tog razloga u ovom radu nije korišten izraz „nasilje među vršnjacima“ nego „nasilje među djecom predškolske dobi“ što reflektira stav autora oko navedenih terminoloških dilema.

Nasilje među djecom u predškolskim ustanovama specifično je s obzirom na psiho-socijalni razvoj djeteta koje u toj dobi još nije u stanju u potpunosti razumjeti posljedice nasilnih ponašanja, a istraživanja navedena u radu pokazuju kako djeca ne mogu identificirati različite oblike nasilnih ponašanja niti jasno odrediti uloge u nasilničkom ponašanju među djecom. Uzimajući u obzir navedene nalaze može se zaključiti:

Prevenciju nasilja među djecom predškolske dobi na univerzalnoj, selektivnoj i indiciranoj razini potrebno je prilagoditi specifičnostima kognitivnog i emocionalnog razvoja ove populacije.

Intervencija i tretman nasilnog ponašanja među djecom predškolske dobi trebaju biti stručni i sustavni.

Radi efikasnih i prikladnih rezultata programa i intervencija u budućnosti potrebno je provesti daljnja istraživanja koja će osigurati dublje razumijevanje fenomena nasilja među djecom u predškolskim ustanovama.

Unapređenje sustavnog djelovanja na smanjenje nasilja među djecom predškolske dobi zahtijeva multidisciplinarni pristup i multisektorsku suradnju.

Neophodna je dodatna i kontinuirana edukacija stručnjaka u predškolskim ustanovama.

Složenost ove pojave i njenog rješavanja zahtijeva donošenje detaljnih smjernica za djelovanje u slučaju otkrivanja nasilja među djecom predškolske dobi (primjerice, dopunama i izmjenama Protokola o sprečavanju nasilja među djecom).

Literatura

- Ajduković, M. (2008). *Rane intervencije i ostale intervencije u zajednici kao podrška roditeljima pod rizicima*. U: Ajduković, M. i Radočaj, T. (ur.): Pravo djeteta na život u obitelji. Zagreb: UNICEF, 57-75.
- Ajduković, M. i Marohnić, S. (2010). *Smjernice za planiranje, provedbu i evaluaciju preventivskih i tretmanskih programa zaštite djece od nasilja*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti
- Alsaker, F. D. (2004). The Bernese program against victimization in kindergarten and elementary school (Be-Prox). U: P. K. Smith, D. Pepler, & K. Rigby (Eds.) *Bullying in schools: How successful can interventions be?* (pp. 289–306). Cambridge: Cambridge University Press
- Alsaker, F. D. (1993). Isolement et maltraitance par pairs dans les jardins d' enfants: comment mesurer ces phénomènes et quelles sont leurs conséquences (Isolation and maltreatment by peers in kindergarten: how to measure these phenomena and what are their consequences?) *Enfance*, 42 (241-260).
- Alsaker, F. D. & Valkanover, S. (2001). Early diagnosis and prevention of victimization in kindergarten. U: J. Juvonen, & S. Graham (Eds.) *Peer harassment in school: the plight of the vulnerable and victimized* (pp. 175–95). New York: Guilford Press
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc
- Barbosa, G. E., Schiamberg, L. B., Oehmke, J., Korzeniewski, S. J., Post, A. L. & Heraux, C. G. (2009). Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: An ecological perspective. *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 101-121.
- Barter, C. (2011). Peer violence in residential children's homes: A unique experience. U: Monks, C. P. & Coyne, I. (eds.) *Bullying in different contexts*. Cambridge University Press, 61-86.
- Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga.
- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J. & Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends regarding direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117-12.
- Bradshaw, C. P., Rodgers, C. R. R., Ghandour, L. A. & Garbarino, J. (2009). Social–cognitive mediators of the association between community violence exposure and aggressive behavior. *School Psychology*, 24(3).

- Bronfenbrenner, U., (2005). *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Buljan Flander, G. (2004). *Odgajam li dobro svoje dijete?* Zagreb: Marko M usluge d.o.o.
- Cavaleri, M., Olin, S., Kim, A., Hoagwood, K., Burns, B. (2011). Family Support in Prevention Programs for Children at Risk for Emotional Behavioral Programs. *Clinical Child and Family Psychology Review* 14(4), (299-412).
- Coloroso, B. (2004). *Nasilnik, žrtva i promatrač*, Zagreb: Bios.
- Crick, N. R., Casas, J. F. & Ku, F. (1999). Physical and relation peer victimization in preschool. *Developmental Psychology*, 35 (376-385).
- Espelage, D. L. & Swearer, S. M. (eds.) (2004) *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Fabes, R., Valiente, C., Eisenberg, N., Shepard, S. & Cumberland, A., (1996). Prediction of Children's Empathy-Related Responding from Their Effortful Control and Parents' Expressivity, *Developmental Psychology*, 49(6): 911-926.
- Glavina, E. & Višnjić Jevtić, A., (2008). Prosocijalno i agresivno ponašanje kao prediktori stupnja prihvatanja u skupini djece predškolske dobi. U: *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku.
- Gordon, M. (2005). *Roots of Empathy: Changing the World Child by Child*. Tomas Allen. Toronto.
- Gordon, M. (2001). Roots of Empathy. *Canadian Children*, 26(2).
- Hanish, L. & Guerra, N., (2004). Aggressive victims, passive victims, and bullies: Developmental continuity or developmental change. *Quarterly-journal of Developmental Psychology* 50 (1), 17 38.
- Hawkins, D. L., Pepler, D. J. & Craig, W. M. (2001) Naturalistic observations of peer interventions in bullying. *Social Development*, 10, 4-19.
- Heinemann, P. P. (1972). *Mobbing - Gruppv° ald bland barn och vuxna*. Stocholm, Sweden: Naturoch Kultur.
- Hong, J. S. & Keegan Eamon, M. (2009). An Ecological Approach to Understanding Peer Victimization in South Korea. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 19 (5), 611-625.
- Keresteš, G. (1999). *Agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu ratnih zbivanja: provjera posredujućeg utjecaja roditeljskog ponašanja*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu.

- Khoury-Kassabri, M., Benbenishty, R., Avi Astor, R. & Zeira, A. (2009). The contributions of community, family and school variables to student victimization. *American Journal of Community Psychology*, 34,187-204.
- Kochenderfer, B. J., & Ladd, G. W. (1996). Peer victimization: Manifestations and relations to school adjustment in kindergarten. *Journal of School Psychology*, 34, 267–283.
- Koller Trbović, N., Žižak, A., Bašić, J. (2001). Određenje, prevencija i tretman prevencije u ponašanju djece i mladih. *Dijete i društvo*, 3(3), 319-342.
- Kuterovac Jagodić, G. & Velki, T., (2014). Individualni i kontekstualni činitelji dječjega nasilničkoga ponašanja prema vršnjacima, *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (1)
- Ladd, G. W., & Burgess, K. B. (1999). Charting the relationship trajectories of aggressive, withdrawn, and aggressive/withdrawn children during early grade school. *Child Development*, 70, 910-929.
- Lee, E. & Kim, M. (2004). Exposure to media violence and bullying at school: mediating influences of anger and contact with delinquent friends *Psychological Report*, 95(2), 659-672, 199-210.
- Leff, S. S., & Lakin, R. (2005). Playground-based observational systems: A review and implications for practitioners and researchers. *School Psychology Review*, 34, 475-489.
- Marušić, I. & Pavin Ivanec, T. (2008). Pracenje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama: Spolne razlike u učestalosti i vrstama nasilnog ponašanja. *Ljetopis Socijalnog Rada*, 15 (1), 5-19.
- McNeilly-Choque, M. K., Hart, C. H., Robinson, C. C., Nelson, N. L. & Olsen, S. F., (1996). Overt and relational aggression on the playground: Correspondence among different informants. *Journal of Research in Childhood Education* 11, 47-67.
- Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti (2004). *Program aktivnosti sprječavanja nasilja među djecom i mladima 2004*. Zagreb: Vlada RH, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti (2004). *Protokol o postupanju u slučajevima nasilja među djecom i mladima 2004*. Zagreb: Vlada RH, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Newman, D. A., Horne, A. M. & Bartolomucci, C. L. (2000). *Bullybusters: A teacher's manual for helping bullies, victims, and bystanders*. Research Press.
- NgMak, D. S., Salzinger, S., Feldman, R. S. & Stueve, C. A. (2004). Pathologic Adaptation to Community Violence Among Inner-City Youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74(2)196-208.

- Olweus, D. (2005). A useful evaluation design, and effects of the Olweus Bullying Prevention Program. *Psychology, Crime & Law*, 11, 389-402.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Olweus, D. (1994). Annotation: Bulling at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171-1190.
- Olweus, D. & Limber, S. P. (2010). Bullying in school: Evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80, 124-134.
- Pregrad, J., Bouillet, D., Mikulić, M., Tomić Latinac, M., Pejnović, S. & Šterk, T. (2007). *Priručnik projekta Za sigurno i poticajno okruženje u školama prevencija i borba protiv nasilja među djecom (2003 – 2005)*. Zagreb: UNICEF.
- Rajhvajn Bulat, L. & Ajduković, M. (2012). Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkog nasilja među mladima. *Psihologijske teme*, 21 (1), 167-194.
- Rivers, I., Duncan, N. & Besag, V. E. (2007). *Bullying. Handbooks for educators and parents*. Westport, Connecticut, London: Praeger Publisher.
- Roberts, W. B. & Morotti, A. A. (2000). The bully as victim: Understanding bully behaviors to increase the effectiveness of interventions in the bully-victim dyad. *Professional School Counseling*, 4(2), 148-155.
- Rowell Huesmann, L. (2007). The impact of electronic media violence: Scientific theory and research. *Journal of Adolescent Health*, 41,6-13.
- Salmivalli, P., Karna, A. & Poskiparta, E. (2009). Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. *International Journal of Behavioral Development*, 35 (5), 405-411.
- Samples, F. (2004). Evaluating curriculum-based intervention programs: An examination of preschool, primary and elementary school intervention programs. In: C. E. Sanders, Phye G. D. (eds.) *Bullying: Implications for the classroom*. Boston: Elsevier, 203-227.
- Sekol, I. & Farrington, D. P. (2009). The nature and prevalence of bullying among boys and girls from Croatian care institutions: A descriptive analysis of children's homes and correctional homes. *Kriminologija i socijalna integracija*, 17, 2: 15-34.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. New York: Cambridge University Press.

- Sindik, J. & Veselinović, Z. (2010). Karakteristike nasilja nad djecom i između djece predškolske dobi U: *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku.
- Smith, P. K. & Levan, S. (1995). Perceptions and experiences of bullying in younger students. *British Journal of Educational Psychology*, 65(4), 489-500.
- Sugai, G. & Horner, R. H. (2002). The evolution of discipline practices: School-wide positive behavior supports. *Child and Family Behavior Therapy*, 24, 23–50.
- Swearer, S. M. & Espelage D. L. (2004). Introduction: A social-ecological framework of bullying among youth. U: Espelage, D. L. & Swearer, S. M. (eds.) *Bullying in american schools: A social- ecological perspective on prevention and intervention*. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Swearer, S. M., Peugh, J., Espelage, D. L., Siebecker, A. B., Kingsbury W. L. & Bevins, K. S. (2006). A social-ecological model for bullying prevention and intervention in early adolescents. U: Furlong, M. & Jimerson, S.(eds.) *Handbook of school violence and school safety*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Swearer, S., Espelage D. & Napolitano, S. (2009). *Bullying prevention and intervention: Realistic strategies for schools*. New York: Guilford Press.
- Swearer, S. M., Espelage, D. L., Vaillancourt, T. & Hymel, S. (2010). What can be done about school bullying? Linking research to educational practice. *Educational Researcher*, 39 (1), 38-47.
- Trentacosta, C. J., Hyde, L. W., Shaw, D. S. & Cheong, J. W. (2009). Adolescent dispositions for antisocial behavior in context: The roles of neighborhood dangerousness and parental knowledge. *Journal of Abnormal Psychology*, 118(3), 564-575.
- Vejmelka, L. (2012). Neke determinante vršnjačkog nasilja u adolescenciji. *Ljetopis socijalnog rada*, 19 (2), 215-240.
- Velki, T. (2012). Uloga nekih obiteljskih čimbenika u pojavi nasilja među djecom *Psihologijske teme*, 21 (1), 9-6.
- Vlachou, M., Andreou, E., Botsoglou, K. & Didaskalou, E. (2011). Bully/victim problems among preschool children: a review of current research evidence. *Educational Psychology Review*, 23(3), 329–358,
- Vlachou, M., Botsoglou, K. & Andreou, E. (2013b). Assessing Bully/Victim Problems in Preschool Children: A Multimethod Approach. *Journal of Criminology*. Volume 2013, Article ID 301658.
- Zur, O. (2010). *Teen violence, school shootings, internet addiction, bullying, violence, internet predators & teen suicide: Facts, ideas, and actions*, Online Publication by Zur Institute.

- Žižak, A. (ur.) (2009). *Izazovi grupnog rada s djecom, mladima i odraslima u riziku*. Zagreb: ERF. Odabrana poglavlja 165-180; 181-198; 199-201.
- Webster-Stratton, C. & Reid, M. J. and Hammond, M. (2004). Treating Children With Early-Onset Conduct Problems: Intervention outcomes for Parent, Child, and Teacher Training. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 33, (1), 105-124.
- Webster-Stratton, C. & Reid, M. J. & Hammond, M. (2001). Social skills and problem solving training for children with early-onset conduct problems: who benefits? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 7, 943-952.
- <http://njcap.org/caps-bullying-prevention-program/>. CAP's Bullying Prevention Program. (preuzeto 28. 06. 2015. na mrežnoj stranici NJCAP).
- <http://www.academia.edu/9623316/>. Ustanove ranog i predškolskog odgoja - polja primarne prevencije poremećaja u ponašanju. (preuzeto 25. 4. 2015. na mrežnoj stranici Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Splitu).
- <http://www.korakpokorak.hr/>. CAP program za djecu. (preuzeto 25. 03. 2015. na mrežnoj stranici Udruge roditelja „Korak po korak“).
- <http://www.zlatokosa-djecji-vrtic.hr/.../godisnji%20plan%20i%20program>. Godišnji plan i program odgojno obrazovnog rada dječjeg vrtića „Zlatkosa“ Borovo. (preuzeto 27. 02. 2015. na mrežnoj stranici Dječjeg vrtića „Zlatkosa“).